

DALACHOYDOSHLAR OILASIGA MANSUB DORIVOR TURLAR VA ULARNI AHAMIYATI

Bozorov Vohid Xo'shmurodovich

*Termiz davlat universiteti akademik litseyi geografiya fani o'qituvchisi
vohidbozorov@gmail.com*

Annotatsiya: *O'rta dengiz hududlarida o'sadi. O'zbekistonda 3 turi bor. Ular choycho'p, dalachoy, choyo't, qizilpoycha deb yuritiladi. D.larning barglari oddiy, yaxlit, ko'pchiligi qaramaqarshi joylashgan. Guli - ro'vaksimon to'pgul, sariq, ikki jinsli. Kosachabarglari ko'pincha yarmisigacha qo'shilgan. Changchilari ko'p, o'zaro tutashgan. Urug'chisi bitta, 3-5 uyali. Mevasi ko'sakcha. O'zbekistonning adir va tog'li xududlarida D.ning N. perforatum L. degan turi ko'p tarqalgan. Tarkibida oshlovchi moddalar, efir moylari va S vitamin bor. Xalq tabobatida (me'da-ichak kasalliklarida va qon aralash ich ketganda) ishlatiladi.*

Kalit so'zlar: *iqlim o'zgarishi, Hypericum perforatum, Arslonquloq (bargi), asarun (ildizi, ildizpoyasi), gazandao't (bargi), gulizardak (tanasi), do'lana (guli, mevasi), jag'-jag' (bargi, tanasi), ittikanak (tanasi), kiyiko't (tanasi, efir moyi), rayhon (bargi, efir moyi).*

Dalachoydoshlar oilasi - Hypericaceae. Oilaga 9 ta turkum, 400 dan ortiq tur kiradi. Asosan, tropik va subtropik hududlarda keng tarqalgan. Oilada keng tarqalgani teshik dalachoy - Hypericum perforatum L. hisoblanadi. O'zbekistonda 3 turi o'sadi. Teshik dalachoy - Hypericum perforatum L. Adir va tog'larning sernam yerlari, ariq bo'ylarida o'sadi. Ko'p yillik o't. Bo'yi 30 - 35 sm, ildizi yog'ochlashgan. Poya va shoxlari silliq. Barglari oddiy, nashtarsimon gullari 2 jinsli, aktinomorf, changchilari cheksiz, urug'chisi 3 ta. Mevasi ko'sakcha, iyul-sentabr oylarida gullab urug'laydi. Dalachoyning barcha turlari dorivorlik xususiyatiga ega (98-rasm). Gul formulasi: * ♀♂ Ca(5)Co5A~ G(3) Dalachoy (Hypericum L.) - dalachoydoshlar oilasiga mansub o't yoki chala butalardan iborat o'simliklar turkumi. 200 ga yaqin turi bor, ko'pchiligi Dorivor o'simliklarning shifobaxsh bo'lishi ular tarkibidagi kimyoviy moddalarning turli-tumanligiga va shu moddalarning inson yoki hayvon organizmida kasallik tug'diruvchi manbalarga (zamburug', bakteriya va viruslar) ta'sir etish samaradorligiga bog'liqdir. Dorivor o'simliklardan tayyorlanadigan dori-darmonlar organizmga ta'sir etish xarakteriga qarab, tinchlantiradigan, uxlatadigan, og'riq qoldiradigan, qon ketishni to'xtatadigan, karaxt qiladigan, qo'zg'atadigan, darmonsizlantiradigan, quvvatlantiradigan, qayd qildiradigan, yaralarni bitiradigan va antibiotik singari guruhlariga bo'linadi. Bu guruhlar vakillari haqida qisqacha to'xtalamiz. Yurak-qon tomir kasalliklarida qo'llaniladigan dorivor o'simliklar. Yurakqon tomir kasalliklari keng tarqalgan bo'lib, boshqa xastaliklar orasida asoratlari va kishini nogironlikka olib kelishi bo'yicha birinchi o'rinda turadi. Bunday xastaliklarga yurak porogi, aritmiya, gipertoniya, atreoskleroz kabilar kiradi. Do'lana, jenshen, sarimsoq piyoz, chakanda, qoraqat, do'lana,

nashasimon kendir, kamfora daraxti, qizilcha, arslonquyruq, chetan, ko'kamaran. Arslonquloq (bargi), asarun (ildizi, ildizpoyasi), gazandao't (bargi), gulizardak (tanasi), do'lana (guli, mevasi), jag'-jag' (bargi, tanasi), ittikanak (tanasi), kiyiko't (tanasi, efir moyi), rayhon (bargi, efir moyi), sarimsoq (piyozi), suvro't (tanasi), suv yalpiz (bargi), choy (bargi), shivid (tanasi, urug'i), shirinmiya (ildiz, ildizpoyasi), qalampir (mevasi), qalampir yalpiz (bargi), qiziltasma (tanasi), qirqbo'g'in (tanasi). Dorivor valeriana – Valeriana officinalis L. Valerianaceae valerianadoshlar oilasiga mansub, bo'yi 2 metrgacha yetadigan ko'p yillik o't o'simlik. Ildizpoyasidan birinchi yili ildizoldi to'p barglari, ikkinchi yildan boshlab poyasi o'sib chiqadi. Poyasi tik o'sadi. Shoxlanmagan yoki yuqori qismi shoxlangan. Barglari oddiy, 4-11 juft bo'lakchalardan iborat toq patli ajralgan bo'lib poyada bandlari (ildizoldi barglari uzun bandli, poyasidagilarniki yuqoriga ko'tarilgan sari bandi qisqarib boradi) yordamida qarama-qarshi joylashgan. Barg bo'lakchalari chiziqsimon yoki tuxumsimon, yirik tishsimon qirrali. Oq yoki pushti rangli hushbo'y mayda besh bo'lakli gullari yirik ro'vak to'p guliga joylashgan. Mevasi cho'ziq tuxumsimon, och qo'ng'ir rangli. May - avgust oylarida gullaydi, mevasi iyun-sentabrda yetiladi. Ko'p yillik valeriana Finlyandiya chegarasidan Sharqqa tomon tarqalgan. Janubda areali Moldaviyagacha o'tadi. Ulyanov viloyatlarida asosan o'tli va torfli botqoqlarda kanal va suv bo'ylarida o'sadi. Kimyoviy tarkibi. Efir moyi, alkaloidlar, izovalerian, sirka, olma kislotalar, saponin, oshlovchi moddalar bor. Ishlatilishi. Tibbiyotda ildizpoyasi bilan ildizi hamda yer ustki qismi ishlatiladi. Homashyolari uyqusizlikda, asab xastalik-larida, yurak qon tomirlari tizimini yaxshilashda ishlatiladi. Nerv-asab kasalliklarida qo'llaniladigan dorivor o'simliklar. Arslonquloq, valeriana, ko'kamaran, bodrezak, jenshen, igir, sallagul, rodiola. Besh bo'lakli arslonquloq — *Leonurus quinquelobatus* Gilib. (*Leonurus villosus* Desf.), oddiy arslonquyruq — *Leonurus cardiaca* L. va turkiston arslonkuyruq — *Leonurus turkestanicus* v. Krecz. et Kupr.; yasnotkadoshlar — Lamiaceae (labguldoshlar — Labiate) oilasiga kiradi. Ko'p yillik, bo'yi 50—150 (ba'zan 200) sm ga yetadigan o't o'simlik. Poyasi bir nechta, to'rt qirrali, tik o'suvchi, shoxlangan. Bargi oddiy, panjasimon besh bo'lakli, yuqoridagilari uch bo'lakli bo'lib, poyada bandi bilan qarama-qarshi joylashgan. Gullari 5 bo'lakli, ikki labli, poyaning yuqori qismidagi barglar qo'ltig'ida halqa shaklida o'rnashib, boshhoqsimon to'pgul hosil qiladi. Mevasi uch qirrali, to'q jigarrang 4 ta yong'oqchadan tashkil topgan. Iyun oyidan sentabrgacha gullaydi va mevasi yetiladi. Arslonquyruq o'simligining bu uch turi bir-biriga juda o'xshash bo'lib, barglarining tuzilishi bilan farq qiladi. Besh bo'lakli arslonquyruq o'simligining bargi sertuk. Geografik tarqalishi. Belarus, Ukraina, Rossiyaning Yevropa qismida (shimoldan tashqari), Kavkaz va o'arbiy Sibirda aholi yashaydigan joylarga yaqin yerlarda, bo'sh yotgan va tashlandiq joylarda, ekinzorlarda o'sadi. Mahsulotni asosan Volga bo'yidagi joylarda, Boshqirdistonda va Voronej viloyatida tayyorlanadi. Turkiston arslonquyruq'i asosan O'rta Osiyoda (O'zbekistonning Toshkent, Samarqand va Surxondaryo viloyatlarini) tog'li tumanlaridagi tog'larning o'rta qismidagi toshli va shag'alli-tuproqli qiyalarida o'sadi. U O'zbekistonda tayyorlanadi. Kimyoviy tarkibi. Arslonquyruq

o'simligining kimyoviy tarkibi hali yetarli o'rganilgan emas. O'simlik tarkibida flavonoidlar, 2,01—9% gacha oshlovchi moddalar, 0,035—0,4% gacha alkaloidlar (o'simlik gullay boshlaganida), 0,05% efir moyi, n-qumar kislota, vitamin S, iridoidlar, saponinlar, achchiq, qand va boshqa moddalar borligi aniqlangan. Mahsulotning flavonoidlar yig'indisidan rutin, kversitrin, giperozid, kversetinni 7-glikozidi, kversetin va kvinkvelozid, alkaloidlar yig'indisidan leonurinin akaloidi (mevasidan) va 0,4% gacha staxidrin ajratib olingan. Ishlatilishi. Arslonquyruqning dorivor preparatlari tinchlantiruvchi vosita sifatida (valeriana preparatlaridek) gipertoniya, nerv qo'zgalishi va ba'zi yurak kasalliklari (yurak nevrozi, kardioskleroz)ni davolash uchun ishlatiladi. Dorivor preparatlari. Damlama, nastoyka, suyuq ekstrakt. Mahsulot tinchlantiruvchi choy-yig'malar va Zdrenko yig'masi tarkibiga kiradi. Nafas yo'llari kasalliklarida qo'llaniladigan dorivor o'simliklar. Shamollashdan kelib chiqadigan yuqori nafas yo'llarining o'tkir va surunkali yallig'lanishi kasalligi havoning sovishi va sovuq tushishi bilan bog'liq. Bunda burun, tomoq, yutinish, halqum, traxeya va bronxlar shilliq pardalari yallig'lanadi. Bu kasalliklar rinit (tumov), laringit, faringit, traxeit, bronxit deb nomlanadi. Bemor bu kasalliklar bilan og'riganda tez-tez aksirish, burundan suv oqish, ovozning o'zgarishi, yo'tal va boshqa alomatlar kuzatiladi. Shamollashda qo'llaniladigan dorivor o'simliklarning ta'siri ham turlicha: balg'am ko'chiruvchi, yo'tal qoldiruvchi, isitma tushiruvchi, terlatuvchi, ko'krak yumshatuvchi, mikroblarga qarshi ta'sir ko'rsatib, kasallikni yengillashtiradi. Shamollashni davolashda ishlatiladigan dorivor o'simliklar. Anjir (mevasi), anor (bargi, mevasi), bargizub (bargi), baxmalgul (ildizi), bodring (mevasi), gazandao't (bargi), dalachoy (tanasi), dastarbosh (tanasi), dorivor gulxayri (ildizi), yong'oq (bargi), zupturum (bargi), itburun (mevasi), ismaloq (bargi), kiyiko't (tanasi), na'matak (mevasi), oqqaldirmoq (bargi), sariqandiz (ildizi), sachratqi (tanasi, ildizi), semizo't (tanasi), chakanda (mevasi), choyo't (tanasi), sholg'om (ildizmevasi), shotut (mevasi), ermon (tanasi), qalampir (mevasi), qalampir yalpiz (bargi), qiziltasma (tanasi), qoraandiz (ildizi). Terlatuvchi dorivor o'simliklar. Anjir (mevasi), bo'ymodaron (tanasi, savatchaguli), ittikanak (tanasi), maymunjon (mevasi), oqqayin (kurtagi, bargi), sachratqi (ildizi), smorodina (mevasi), tirnoqgul (savatchaguli), tog'rayhon (tanasi), tut (mevasi), uzum (mevasi), shirinmiya (ildizi, ildizpoyasi), yantoq (tanasi), qalampir (mevasi), qariqiz (ildizi), efedra (bargi, tanasi). Balg'am ko'chiruvchidorivor o'simliklar. Arslonquloq (tanasi), bargizo'b (bargi), baxmalgul (ildizi), burchoq (mevasi), gazandao't (bargi), dorivor gulxayri (ildizi), yerqalampir (ildizi), zupturum (bargi), ittikanak (tanasi), kakliko't (tanasi), maymunjon (bargi, mevasi), oqqaldirmoq (tanasi), sariqandiz (ildizi), tog'jambil (tanasi), tog'rayhon (tanasi, guli), turp (ildizmevasi), uzum (mevasi), ukrop (tanasi, urug'i), o'rik (mevasi), qashqarbeda (bargi, guli). Oddiy tog'rayhon - *Origanum vulgare* L.; yasnotkadoshlar - Lamiaceae (labguldoshlar - Labiatae) oilasiga kiradi. Ko'p yillik, bo'yi 30—60, ba'zan 90 sm ga yetadigan xushbo'y o't o'simlik. Poyasi bir nechta, tik o'suvchi, yuqori qismi sershoxli, tukli va to'rt qirrali bo'ladi. Bargi oddiy, cho'ziq tuxumsimon, o'tkir uchli, tekis qirrali bo'lib, bandi bilan poyada qarama-qarshi o'rnashgan. Gullari mayda, barg

qo'ltig'ida 2—3 tadan joylashib, qalkonsimon to'pgul hosil qiladi. Qalqonsimon to'pgullar poya uchida ro'vaksimon to'pgulni vujudga keltiradi. Mevasi — kosachabarg bilan birlashgan to'rta yong'oqcha. Iyun oyidan boshlab sentabrgacha gullaydi. Geografik tarqalishi. Sobiq Ittifoqning Yevropa qismida (shimol qismidan tashqari), Kavkazda, Sibirning janubiy tumanlarida hamda qisman Qozog'iston va Qirg'izistonning ayrim tumanlarida uchraydi. Quruq, ochiq o'tloqlarda, quruq o'rmon va o'rmon yoqalarida, tepaliklar, qiyalar, toshloqlar hamda butazorlarda o'sadi. Tog'rayhon ayniqsa, Ukraina, Belarus, Shimoliy Kavkaz, Volga bo'yi o'rta qismidagi tumanlar, Boshqirdistonda ko'p o'sadi va shu yerlarda tayyorlanadi. Kimyoviy tarkibi. Mahsulot tarkibida 0,12—1,20% efir moyi, oshlovchi moddalar, askorbin kislota (gulida 166 mg %, bargida 565 mg % gacha) va fenolkarbon kislotalar bo'ladi. XI DF ga ko'ra mahsulot tarkibidagi efir moyining miqdori 0,1% (qirqib maydalangan mahsulotda 0,08%) dan kam bo'lmasligi kerak. Efir moyi tarkibida 44% gacha fenollar (timol va karvakrol), 12,5% bitsiklik va tritsiklik seskviterpenlar, 12,8—15,4% sof holdagi spirtlar va 2,63—5% geranilatsetat bor. Ishlatilishi. Tibbiyotda tog'rayhondan tayyorlangan preparatlar ichak atoniyasi (ichakning bo'shashishi, zaiflanishi) kasalligida hamda ishtaha ochuvchi va ovqat hazm qilish jarayonini yaxshilovchi dori sifatida ishlatiladi. Bulardan tashqari, u balg'am ko'chiruvchi dori va terlatuvchi vosita sifatida ham ko'llaniladi. Efir moyi esa tish og'rig'ini qoldirish uchun ishlatiladi. Dorivor preparatlari. Damlama. Mahsulot ter haydovchi va ko'krak kasalliklarida ishlatiladigan yig'malar — choylar tarkibiga kiradi. Tog'rayhonni O'zbekistonning tog'li tumanlarida o'sadigan yana bir turini tibbiyot amaliyotida qo'llanishga ruxsat etilgan. Haroratni pasaytiruvchidorivor o'simliklar. Anor (mevasi, meva qobig'i), gazandao't (bargi), dorivor gulxayri (ildizi), jag'-jag' (tanasi), itburun (mevasi), ittikanak (tanasi), maymunjon (bargi, mevasi, shirasi), na'matak (mevasi), osiyo yalpizi (bargi), parmachak (bargi, mevasi), rovoch (urug'i, ildizi), sarimsoq (piyozi), sachratqi (tanasi, ildizi), totim (bargi), qariqiz (urug'i, ildizi), qiziltasma (tanasi). Ishtaha ochuvchidorivor o'simliklar. Alqor (tanasi, urug'i), archa (bargi, qubbasi), achchiq bodom (danagi), bodomcha (danagi), bulg'or qalampiri (mevasi), bo'yomodaron (tanasi, savatchaguli), gilos (mevasi), dastarbosh (tanasi, savatchaguli), yertut (mevasi), yerchoy (tanasi, ildizi), yerqalampir (ildizi), zira (urug'i), kiyiko't (tanasi), limono't (tanasi), maymunjon (bargi, mevasi), na'matak (mevasi), olcha (mevasi), olma (mevasi), petrushka (tanasi), piyoz (bargi, boshi), rayxon (bargi, novdachalari), rovoch (barra poyasi, novdachalari), semizo't (tanasi), totim (mevasi), toron (barra poyasi, novdachalari), otquloq (bargi), tog'rayhon (tanasi), ukrop (tanasi, urug'i), chiya (mevasi), choyo't (tanasi), sherolg'in (tanasi, bargi), shotut (mevasi), ermon (tanasi, bargi), qarafs (tanasi), qizilzirk (mevasi), qorazira (urug'i), qora qoraqand (mevasi). Oddiy dastarbosh — *Tanacetum vulgare* L. astradoshlar — Asteraceae (murakkabguldoshlar — Compositae) oilasiga kiradi. Ko'p yillik, bo'yi 50—150 sm ga yetadigan, o'ziga xos hidli o't o'simlik. Poyasi tik o'suvchi, sershox, tuksiz yoki bir oz tukli. Bargi oddiy, patsimon ajralgan, ustki tomoni to'q yashil, pastki tomoni kulrang-yashil. Poyaning pastki qismidagi barglari bandli, o'rta va yuqori qismidagilari

esa bandsiz bo'lib, poyada ketma-ket o'rnashgan. Gullari sariq, savatchaga to'planib, qalqonsimon to'pgulni tashkil etadi. Mevasi — cho'ziq pista. O'simlik yoz bo'yi gullaydi. Geografik tarqalishi. Moldova, Ukraina, Belarus, Rossiyaning Uzoq Shimol hamda Ural, quyi Volga bo'yi cho'l tumanlaridan tashqari, hamma yerda uchraydi. Asosan yo'l yoqalarida, aholi yashaydigan yerlarga yaqin joylarda, o'tloqlarda, o'rmon chetlarida va suv bo'ylarida o'sadi.

Kimyoviy tarkibi. Gulto'plamlar tarkibida 1,5—2% efir moyi, flavonoidlar (kversetin, lyuteolin, apigenin, xrizoeriol, diosmetin, izoramnetin, aksillarin va boshqalar), alkaloidlar, oshlovchi moddalar, ko'p to'yinmagan bog'lanishga ega bo'lgan lakton (poliinli lakton) va tanatsetin achchiq moddasi bo'ladi. Efir moyi tarkibida a va b (47% gacha) — tuyonlar, kamfora, tuyol, borneol, pinen va boshqa birikmalar bor. Ishlatilishi. Oddiy dastarbosh guli gijja haylash uchun hamda jigar va ichak kasalliklarini davolashda ishlatiladi.

Dorivor preparati. Damlama. Tanatsexol preparati (gulto'plamidan olingan flavonoidlar va fenolkarbon kislotalar yig'indisi kukun-poroshok yoki tabletka holida chiqariladi).

Preparat tibbiyotda o't haydovchi vosita sifatida ishlatiladi. Mahsulot jigar kasalliklarida (xoletsistit, gepatit va boshqalar) ishlatiladigan choy-yig'malar va Zdrenko yig'masi tarkibiga kiradi. Buyrak kasalliklarida qo'llaniladigan dorivor o'simliklar.

Buyrak odam va hayvon organizmida modda almashinuvi, biokimyoviy va boshqa jarayonlarda hosil bo'ladigan keraksiz, organizm uchun zararli qoldiq moddalarni tashqariga chiqaruvchi asosiy organ hisoblanadi. Nefroz (buyrak parenximasi hujayralarining yemirilishi), siydik yo'llarida tosh paydo bo'lishi, nefrit kabilar buyrak kasalliklariga kiradi va ularni davolashda dorivor o'simliklardan olinadigan dori vositalaridan ham foydalaniladi.

Siydik haydovchidorivor o'simliklar. Bargizub (bargi), gazandao't (bargi, ildizi), dalachoy (tanasi, guli), dastarbosh (bargi, savatchaguli), dug'bo'y (tanasi), yerqalampir (ildizi), jag'-jag' (bargi, tanasi), ittikanak (tanasi), karam (boshi), kiyiko't (tanasi), maymunjon (bargi, guli, mevasi), marjondaraxt (bargi, guli, mevasi), sachratqi (ildizi), tarvuz (mevasi), temirtikan (bargi, tanasi, urug'i), qariqiz (ildizi), qiziltasma (tanasi), qirqbo'g'in (tanasi).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Нортош Ўлжабоева. Халқ табобати хазинасидан жавоҳирлар. Тошкент, «Янги аср авлоди», 2009 йил. 1135 бет.

2. Муҳиддин Умаров ва бошқалар. Бошига тушган табиб. Тошкент, «Истиқлол», 2007 йил. 3. Холида Мирфаёз қизи, Солижон Азизов. Қарияларга малҳам бўлайлик. Тошкент, Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2002 йил.

4. Дилноза Зуннунова. ЛИМОН – барча касалликларга даво. Тошкент, «Давр Пресс», 2008 йил.

5. Сафар Муҳаммад. Табиат неъматларининг шифобахш хусусиятлари. Тошкент, «Истиқлол», 2007 йил.

6. Икромали ҳожи Усмонов. Асал хосиятлари. Тошкент, «Истиқлол», 2008 йил